

کبوتر و کبوترخانه های اصفهان

نوشته دکتر علاءالدین آذری دمیرچی
استادیار دانشگاه اصفهان

وامیدارند. این معاملات، کبوتر دزدی دائمی است و بعضی اوقات موجب بروز شورشهای عظیمی میشود زیرا ناگهان يك کبوترخانه مطلقاً متروک میگردد و تمام کبوتران در کفترخانه یکی از این طراران مجتمع میشود»^۳.

همین جهانگرد دانشمند فرانسوی در جای دیگر مینویسد: «در کلیه نواحی امپراطوری ایران کبوترهای اهلی و وحشی وجود دارد، ولی کبوتر وحشی بمقدار بسیار زیاد مشاهده میشود و چون فضله این پرنده، برای خربزه زار کود بسیار خوبی بشمار میرود در سرتاسر کشور با مواظبت و دقت شایان توجهی تعداد عظیمی کبوتر پرورش داده میشود، من عقیده دارم که ایران مملکتی است که بهترین کبوترخانه های جهان در آنجا ساخته میشود. این کفترخانه های عظیم شش بار بزرگتر از بزرگترین پرورشگاههای ما (فرانسویان - اروپائیان) است اینها را از آجر بنا میکنند و رویش گچ و آهک میکشند و در تمام سطوح داخلی دیواره بنا از بالا بیابین سوراخهایی احداث میکنند تا کبوتران در آنها آشیانه نمایند، کلیه کسانی که مایل بداشتن کبوترخان باشند با استثنای سکنه ای که متدین بمذهب رسمی کشور نیستند میتوانند آنرا بسازند و در این مورد هیچگونه شرط انحصاری و امتیازی وجود ندارد فقط مالیات کود میپردازند. در حوالی اصفهان بیش از سه هزار کبوترخان می شمارند و تمامی اینها چنانکه من دیده ام بیشتر برای تحصیل کود ساخته شده است نه برای پرورش و تغذیه کبوتران، ایرانیان فضله این پرنده را چلغوز مینامند که بمعنی محرك و مقوی میباشد...»^۴ در سفرنامه شاردن دورنمایی از شهرهای اصفهان و قمشه (شهرضا) با کبوترخانه های متعدد در آن وجود دارد^۵.

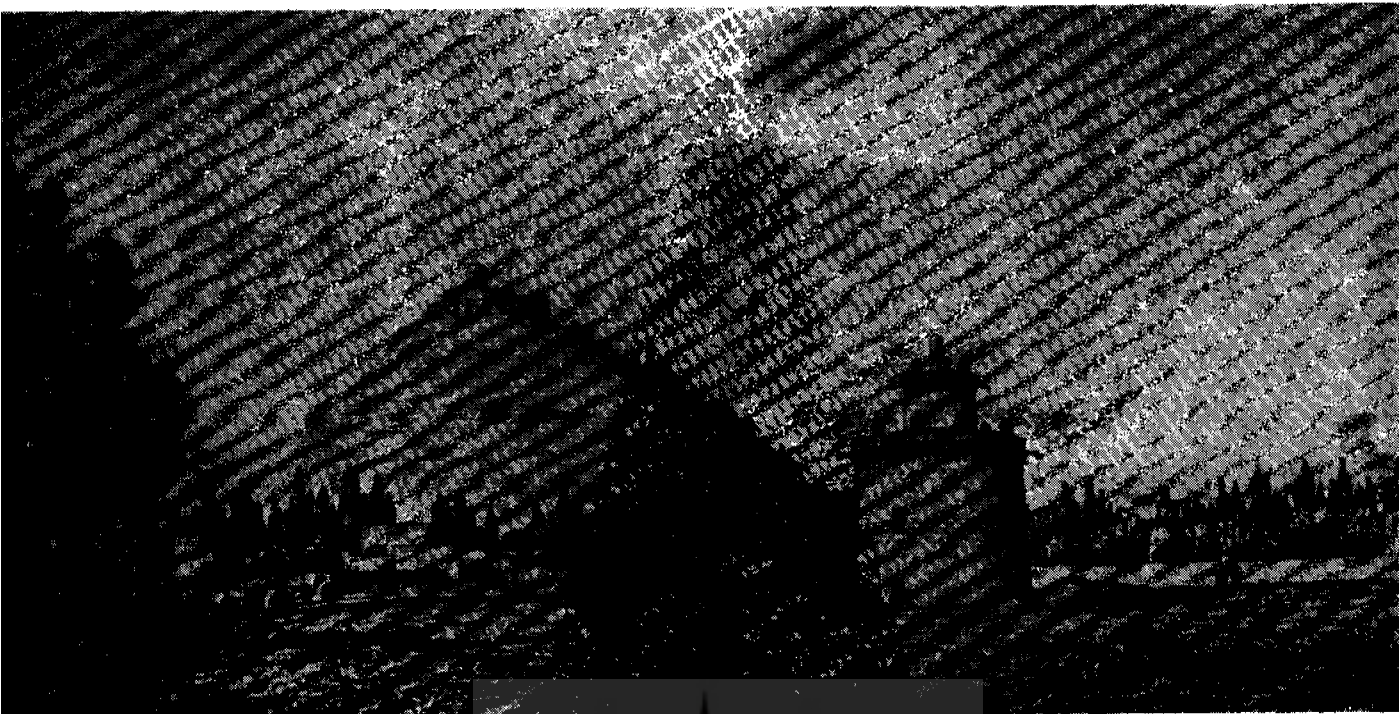
در اطراف و گوشه و کنار شهر زیبا و تاریخی اصفهان برج های مدور و مرتفعی بچشم می خورد که مسافر تازه وارد و بی اطلاع را در خصوص موارد استفاده از آن با شتاب می اندازد، غالب آنها تصور میکنند که این برجها، دژهای قدیمی و مستحکم شهر بوده اند ولی با کمی کنجکاوی و پرسش از اهل محل درمی یابند که این برجها متعلق به کبوتران است و کبوترخان یا کفترخانه نام دارد، برخی از کفترخانه ها بیش از سه قرن عمر دارند و در طول این مدت عوامل فرسایش و گاهی بی توجهی مردم بیشتر آنها را ویران یا نیمه ویران ساخته است. در کتب بعضی از جهانگردان خارجی که در سنوات گذشته از اصفهان دیدن کرده اند تصاویری از کبوترخانه مشاهده میشود که با مقایسه آن با کبوترخانه های موجود میتوان پی بزوال تدریجی این بناهای زیبا برد^۶.

در دوران قدیم پرورش و نگهداری کبوتر در اصفهان بسیار شایع بود و بازار مخصوصی جهت فروش آن و سایر طیور در این شهر وجود داشت، کبوتر فروشان و کبوتر بازان گهگاه در معامله و خرید و فروش این پرنده زیبا که هم اکنون نگهداری آنها در حوالی فرودگاهها جرم شناخته شده است^۷ بفریب و نیرنگ متوسل میشدند و مشتریان خویش را مغبون می ساختند. شوالیه ژان شاردن جهانگرد معروف که اکنون یکی از بولوارهای اصفهان بنام اوست در این خصوص و موارد دیگر مطالب جالبی در سیاحتنامه خویش آورده است:

«در اصفهان يك فرورفتگی وجود دارد که گودال لطفی خوانده میشود و شهرت عظیمی را واجد است چون مرکز بزرگ مرغ فروشی است و گذر عظیمی بشمار میرود و همواره گروه کثیری از طراران که کفتر باز Kefterbaze نام دارند که بمعنای کبوتر دزد است.

اینان بخرید و فروش کبوتر می پردازند و مقصودی جز فریب مردم ندارند، چون کبوترانی که می فروشند طوری تربیت شده اند که بلافاصله بسوی کبوتر باز، باز میگردند و بطرف کبوترانیکه با آنها پرورش یافته اند مراجعت میکنند و همچنین کبوترانیکه میخرند آنها را بهمراه آوردن همبستگان سابق خود

- ۱ - کبوترخانه هزارجریب واقع در محوطه مصفاى دانشگاه اصفهان نمونه ای از آنست.
- ۲ - تاکنون تعدادی از هواپیماهای غول پیکر طعمه کبوتران سبکبال شده اند؟!.
- ۳ - سیاحتنامه شاردن ج هفتم ص ۲۲۰ ترجمه محمد عباسی.
- ۴ - همان کتاب ص ۱۲۲ تا ۱۲۴ ج چهارم.
- ۵ - بین صفحات ۲۶۴ و ۲۶۵ - و ۱۰۴ و ۱۰۵.

کبوترخانه‌های اطراف آتشفشان - اصفهان - کپیه از کتاب شوالیه شاردن

خانم فرانسوی تصویری از دو کبوترخان واقع در هزارجریب وجود دارد که متأسفانه اکنون فقط یک کبوترخان باقی مانده و آن دیگری بمرور ایام نابود گشته است .

یکی از کسانی که مطالب جالبی درباره کبوترخان‌های اصفهان در کتاب خود آورده است فرد ریچاردز انگلیسی^۶ میباشد، نامبرده در سفرنامه خود علاوه بر مطالب جالب و گوناگون خصوصیات کبوترخانه‌ها را تشریح کرده و نحوه استفاده از آنها را بیان نموده است. در اینجا خلاصه‌ای از یادداشتهای ویرا در این باره ذکر مینمائیم :

«یکی از برجسته‌ترین و شگفت‌انگیزترین چیزها، در حول و حوش اصفهان برجهای گرد و بلندی است که قسمت فوقانی آنها دارای طرحهای زیبا و دل‌انگیزی میباشد. اینها شبیه برجهای گرد قصور قرون وسطی در انگلستان است با این تفاوت

در سفرنامه تاورنیه نیز مناظری از اصفهان دوران صفوی وجود دارد که در یکی از آنها پنج برج مرتفع کبوتران دیده می‌شود^۷.

مادام دیولافوا که به همراهی شوهرش مارسل در زمان سلطنت ناصرالدین‌شاه از نواحی مختلف ایران دیدن کرده است درباره علت ایجاد کبوترخان یا کبوترخانه اینطور مینویسد :

«طریقه دیگری هم برای فراهم کردن کود هست، مالکین در اطراف شهر اصفهان در دهکده‌ها برجهای بزرگ و متعددی برای کبوتران صحرائی ساخته‌اند، کبوتر بقدری در اصفهان زیاد است که شخص تازه وارد تصور میکند که تمام اهالی از گوشت کبوتر تغذیه میکنند^۷ ولی اینطور نیست، این حیوان دعوت شده است که اجتماعی تشکیل دهد و بیشتر در برج بماند و فضولاتی در آن بریزد و فضله کبوتر چون با خاک خرابه‌ها مخلوط شود برای پرورش خریزه و هندوانه معروف اصفهان کود بسیار مهمی است، اما باید دانست که بهترین خریزه‌های اصفهان با کود بدست نمی‌آید، مطلوبترین و شیرین‌ترین آنها در بیابانها و شوره‌زارها بعمل می‌آید، مرغوبی و عطر آنها مربوط بزمین است نه بفضله کبوتر و کثافات انسان!؟...»^۸

البته مؤلف مزبور مطالب دیگری درباره بعضی از انواع کود نوشته است که از ذکر آن می‌گذریم . . . . در کتاب این

۶ - سفرنامه تاورنیه ص ۳۸۰ .

۷ - اکنون خبری نیست .

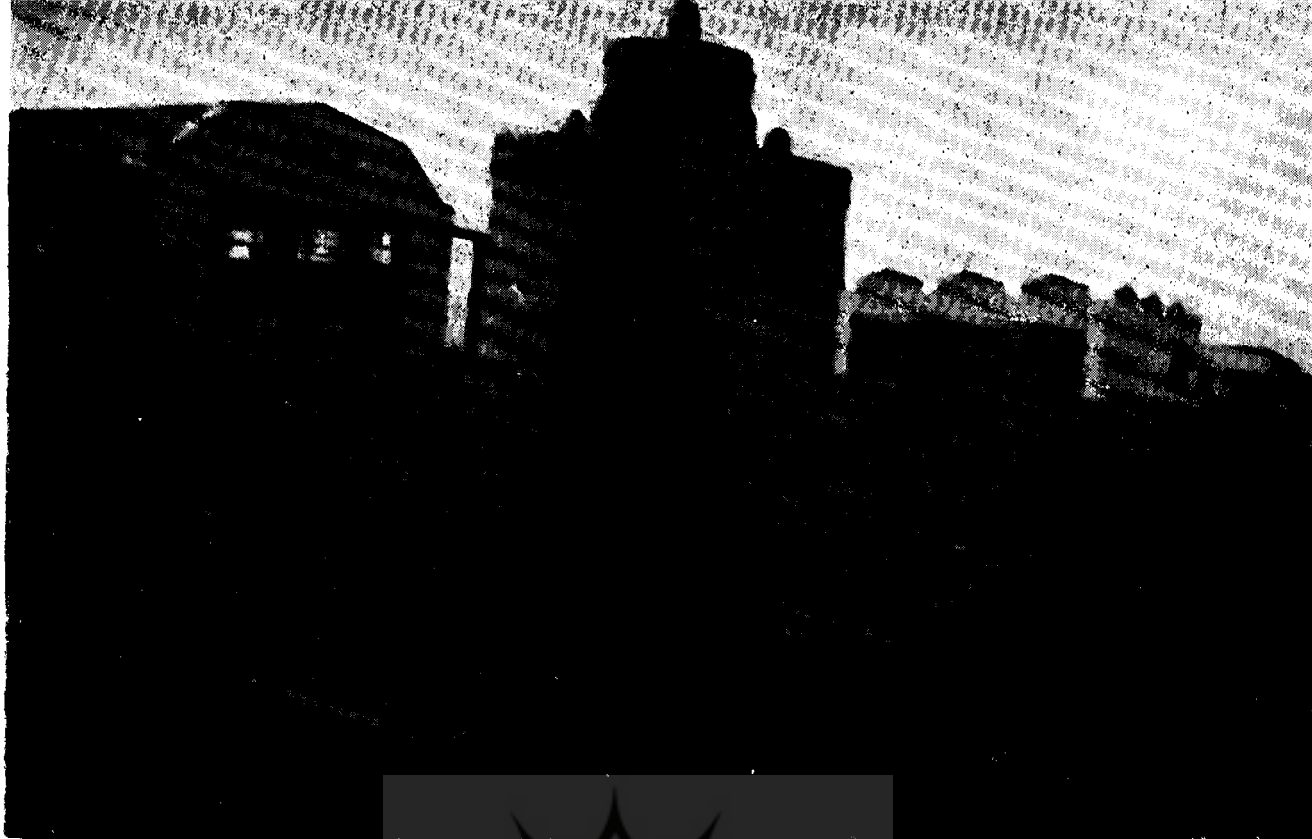
۸ - سفرنامه مادام دیولافوا - ترجمه و نگارش فره‌وشی ص

۲۸۳ و ۲۸۴ .

۹ - فردریک چارلز ریچاردز عضو انجمن سلطنتی نقاشان و حکاکان

انگلستان سال ۱۸۷۸ در نیویورک واقع در موناوت شایر بدینا آمد و در

۲۷ مارس ۱۹۳۲ در سن ۵۴ سالگی دیده از جهان فرو بست .

برج کبوتر - سه کیلومتری شمال اصفهان

یکبار بازمیشده و آنهم برای خارج کردن کود بوده است در غیر این مواقع آنرا مانند خود برج با آجر پوشانده و روی آن گچ میمالیدند. طرز آجر کاری پیشآمدگی لبه بام و مناره ها که سالم مانده است خیلی مزین است و در ساختن آنها تنها مفید بودن را مورد توجه قرار نداده اند. بعضی از این آجرها را مانند ردیف دندان و برخی دیگر را طوری ترتیب داده اند که مثلثی شکل درآمده است، در بیچه هایی که در بالا بعنوان مدخل تعبیه شده و همچنین محل خروج کبوترها شبیه طرح شطرنجی است»^{۱۰}. در جای دیگر همین مؤلف اشاره بتعداد کبوترخانه ها و علت نابودی آن در سالهای بعد مینماید:

«هنگام مسافرت شاردن به ایران در حدود سه هزار کبوترخانه در خارج شهر اصفهان بوده که در بعضی از آنها چهارده هزار کبوتر لانه کرده بودند، برای درک این نکته که اصفهانها مالک عده زیادی از آنها بودند محاسبه ریاضی دشواری ضرورت ندارد، اکنون اصفهان پایتخت نیست و میزان تقاضا برای خریزه های مرغوب چندان نمی باشد و در نتیجه کبوترخانه ها رو بویرانی گذاشته است»^{۱۱}.

در شهرستانها و روستاهای تابعه اصفهان هم کبوترخانه های

که در بالای آنها اغلب دو یا سه برج یا مناره مشابه دیده میشود که بترتیب هر یک از دیگری کوچکتر میگردد و تا هنگامیکه اندازه مرتفعترین آنها به شصت یا هفتاد پا میرسد.

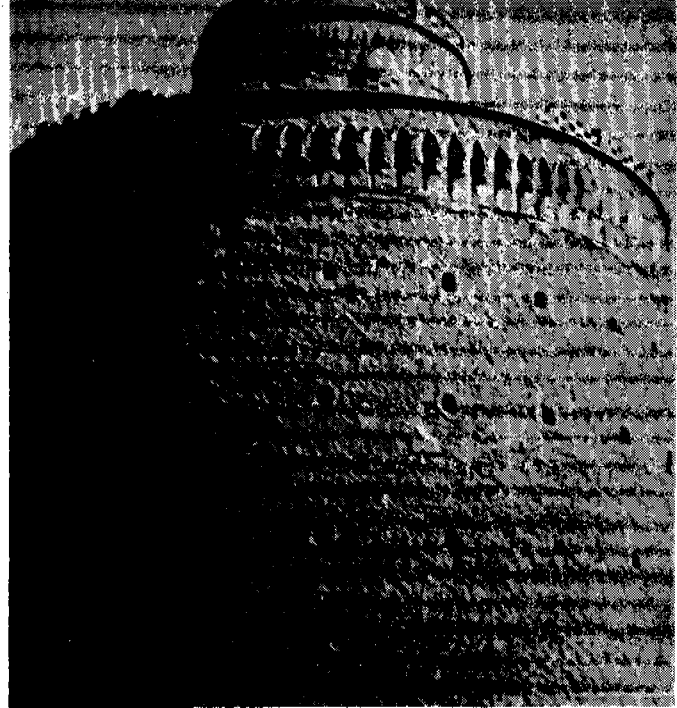
این کبوترخانه ها برای نگاهداری کبوتران بمنظور استفاده از کود حیوانی ساخته شده است. در زمان شاه عباس پرورش دهندگان خریزه های مرغوب برای اینکار متحمل مخارج زیادی میشدند. داخل این برجها مرکب از حجره های کوچکی است که کبوتران آشیانه های خود را در آنجا میسازند و در حدود پنج تا شش هزار حجره در این برجها موجود است که در هر یک از آنها یک جفت کبوتر جفت گیری میکنند و تشکیل خانواده میدهند. این برجها اکنون مورد استفاده نیست و ویران شده است ولی در عین حال ارزش اینرا دارد که از لحاظ معماری مورد ملاحظه و معاینه واقع شود و بعضی از آنها طوری ویران شده است که قسمتی از تمام ساختمان برج را میتوان مشاهده کرد و دانست که معماران آنها تا چه اندازه برای صرفه جوئی از زمین استادی و مهارت بخرج داده اند. در مرکز ساختمان دو دیوار یکدیگر را بشکل زاویه قائمه قطع کرده و یک صلیب تشکیل داده اند. هر دو دیوار مزبور و همچنین قسمت داخلی دیوارهای خارج دارای حجره است، از هر اینج (۲/۵۳۹ سانتیمتر) زمین استفاده شده بطوریکه این قسمت از برج عیناً شبیه سطح کندوی زنبور عسل است.

درب این برج که در نیمه ارتفاع آن واقع شده فقط سالی

۱۰ - سفرنامه فرد ریچاردز - ترجمه مهین دخت صبا - ص ۷۳

و ۷۴ - سال ۱۳۴۳ .

۱۱ - همان کتاب ص ۷۴ .

یکی از کبوترخانه‌های اصفهان

دو ردیف آجر حدود آن مشخص شده است دیواره تقریباً مشبک
 شطرنجی مشاهده میشود و تعداد منافذ از هر جای دیگر بیشتر است.
 در ورودی کبوترخان در جهت شرق است و در بالای آن
 فاصله چند متر در بجه نسبتاً بزرگی برای ورود و خروج
 کبوتران ایجاد شده است، هم‌اکنون با وجودیکه کبوترخانه
 مزبور متروک است با اینحال تعدادی کبوتر وحشی و گنجشک
 و جغد در آن سکنی دارند.

از باغبانی که در اطراف این برج مشغول کار بود سؤال
 شد آیا از فضولات کبوترخانه استفاده میشود یا خیر؟ پاسخ
 داد با وجودیکه بسبب ایجاد کارخانه کود شیمیائی در اصفهان
 نیاز کشاورزان باین کودها کمتر شده مع الوصف اگر فاصله
 کبوتران در کبوترخانه زیاد شود در آنرا می‌کشائیم و برای
 تقویت زمین استفاده میکنیم، ضمناً وی میگفت که در این
 کفترخانه تعدادی مار وجود دارد و علت فراوانی جغد هم در
 آن بخاطر مار است.

چند کبوترخانه دیگر در شمال اصفهان و جاده همایون شهر
 و جاده نجف آباد (در محل آتشگاه) و جاده خراسان وجود دارد
 که درباره یکی از آنها مطالبی ذکر میکنیم:

در سه کیلومتری شمال اصفهان دو کبوترخانه فاصله
 تقریبی سیصد متر از یکدیگر قرار دارند یکی از ایندو که در
 نزدیکی جاده اسفالت (تهران - اصفهان) واقع شده بسیار زیبا
 و جالب است، کبوترخانه مزبور دو طبقه و دارای تزیینات
 آجری میباشد که قسمتی از آن ریخته و نابود شده است. از کشاورز
 پیری که در کبوترخانه را بامید انعامی گشوده بود پرسیدم این
 بنا کی ساخته شده؟ با لهجه غلیظ اصفهانی جواب داد از وقتی
 که ما بچه بودیم این برج بود و هنوز هم هست هر موقع می‌آیند
 عکسی میگیرند و میروند . . .

در درون کبوترخانه که از روشنائی کمی برخوردار است
 از پائین بالا شاید چندین هزار نشیمنگاه یا حجره برای کبوتران
 از گل رس ایجاد شده و تعدادی کبوتر در آن مشاهده شد.

از چند کفترخانه‌ایکه در گوشه و کنار اصفهان مورد بازدید
 قرار گرفت اکثر آنها احتیاج بتعمیر داشتند زیرا شکافهای
 عمیقی در برخی از آنها ایجاد شده بود.

در شهر اصفهان و اطراف آن بعلت کثرت ابنیه و آثار
 تاریخی ممکن است برجهای کبوتران چندان مورد توجه و عنایت
 مسئولان اداره حفاظت آثار باستانی قرار نگیرد ولی بعقیده
 نگارنده حیث است که در تعمیر و نگهداری این چند کبوترخانه
 که برخی از آنها از نظر معماری نیز قابل ملاحظه‌اند غفلت
 و کوتاهی شود.

متعددی وجود دارد که برخی از آنها در شرف نابودی است، نود
 سال قبل در سفرنامه حاجی پیرزاده اشاراتی به کبوترخانه‌های
 شهرضا^{۱۲} شده است:

«در اندرون شهر و بیرون قمشه قدیم بروح کبوتر بسیار
 است که از برای فاصله گرفتن ساخته‌اند»^{۱۳}.

نگارنده برای اطلاع از وضع کنونی کبوترخانه‌ها بتحقیق
 در اطراف اصفهان پرداخت و از چند کبوترخانه دیدن کرد
 و اطلاعاتی در این زمینه از طریق مشاهده و دقت نظر و نیز پرسش
 از روستائیان بدست آورد که خلاصه‌ای از آن در اینجا ذکر
 می‌شود:

فرد ریچاردز در حدود پنجاه سال قبل معتقد بود که
 کفترخانه‌ها دیگر مورد استفاده نیست مع هذا هم‌اکنون کلیه
 کبوترخانه‌ها متروک نشده و کم‌وبیش از کودهای موجود در آن
 که از فضولات کبوتران حاصل میشود استفاده مینمایند، در یکی
 از کبوترخانه‌های اصفهان تعدادی کبوتر وحشی مشاهده شد که
 در حجرات متعدد آن برای خود آشیانه ترتیب داده بودند،
 چند کبوترخانه‌ایکه باقی مانده هنوز در اطراف آن مزارع
 و کشتزارها بچشم می‌خورد.

یکی از کبوترخانه‌های معروف اصفهان کبوترخانه هزار
 جریب است که در جنوب این شهر و در پای کوه صَفّه واقع شده
 و در میان اراضی مشجر و سرسبز و خرم دانشگاه اصفهان از دور
 خودنمایی میکند. ارتفاع این برج در حدود ۷ الی ۸ متر و از
 خشت ساخته شده و در دیواره‌های مدور آن بفواصل معین
 سوراخهایی تعبیه شده است، در قسمت فوقانی برج که بوسیله

۱۲ - قمشه قدیم .

۱۳ - سفرنامه حاجی پیرزاد ج ۲ - از لندن تا اصفهان بکوشی
 حافظ فرمانفرمایان ص ۴۴۲ .